

Qabul qilindi: 15.08.2024 Chop etildi: 30.09.2024

UO'K:930.2:94(575.171)(043.3)

XIVA XONLIGI HUDUDIGA BUXORO YAHUDIYLARINING VA RUS MILLATI VAKILLARINING KO'CHIB KELISH JARAYONI

Tadjiyeva Feruza Jumabayevna, Ma'mun universiteti
NTM "Tarix" kafedrasida dotsenti, (PhD)

THE MIGRATION PROCESS OF BUKHARA JEWS AND REPRESENTATIVES OF RUSSIAN NATIONALITY TO THE TERRITORY OF KHIVA KHANATE

Tadjiyeva Feruza Jumabayevna, associate professor of the
Department of History, Ma'mun University, (PhD)

<https://orcid.org/000>

[0-0002-9320-471X](tel:0-0002-9320-471X)

e-mail: ftj85@mail.ru

МИГРАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС БУХАРСКИХ ЕВРЕЕВ И ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РУССКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИЮ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА

Таджиева Феруза Джумабаевна, доцент кафедры
истории университета Маъмуна, (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligi hududiga Buxoro yahudiylarining va rus millati vakillarining ko'chib kelish jarayoni haqidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Xiva xonligi hududiga kirib kelgan rus va yahudiy xalqlarining tub aholi bilan tinch-totuv yashaganliklari, shu bilan birga o'zlarining tibbiyot, hunarmandchilik va boshqa sohalaridagi bilim va tajribalari bilan o'rtoqlashib, xonlik iqtisodiy va ma'naviy hayotiga o'zlarining hissalarini qo'shganliklari haqida yakuniy xulosa qilingan.

Kalit so'zlar: amaldorlar, dindorlar, savdogarlar, arablar, tatarlar, forslar, ruslar, yahudiylar, turkman, qullar.

Abstract: In this article, information about the process of immigration of Bukhara Jews and representatives of the Russian nationality to the territory of the Khiva Khanate is presented. In this article, the Russian and Jewish peoples who entered the territory of the Khiva Khanate lived peacefully with the native population, and at the same time shared their knowledge and experience in medicine, crafts and other fields, and made their contribution to the economic and spiritual life of the Khanate. It is difficult to make a final conclusion about their contributions.

Key words: officials, religious, merchants, Arabs, Tatars, Persians, Russians, Jews, Turkmen, slaves.

Аннотация: В данной статье представлены сведения о процессе иммиграции бухарских евреев и представителей русской национальности на территорию Хивинского ханства. Русский и еврейский народы, вошедшие на территорию Хивинского ханства, мирно жили с коренным населением и в то же время делились своими знаниями и опытом в медицине, ремеслах и других областях, вносили свой вклад в экономическое и духовной жизни ханства.

Ключевые слова: чиновники, религиозные, купцы, арабы, татары, персы, русские, евреи, туркмены, рабы.

KIRISH. Xiva xonligi hududiga Buxoro yahudiylarining va rus millati vakillarining ko‘chib kelishi tarixiy jarayon bo‘lib, bir necha omillar bilan bog‘liq. Buxoro yahudiylarining ko‘chib kelishi XIX asrning oxirlarida va XX asrning boshlarida boshlandi. Buxoro yahudiylari savdo va hunarmandchilik bilan shug‘ullangan. Ular Xiva xonligiga yangi iqtisodiy imkoniyatlar izlab ko‘chib kelishdi. Buxoro amirligi davrida yahudiylarga nisbatan siyosiy bosimlar kuchaygan. Bu holat ko‘plab yahudiylarni boshqa hududlarga, jumladan Xiva xonligiga ko‘chishga majbur qildi. Yahudiylar o‘z madaniyatlarini saqlab qolish maqsadida yangi joylarga ko‘chib o‘tishga harakat qilishdi.

Qo‘ng‘irotlar sulolasi davrida xonlikda islom dini asosiy din hisoblangan. Ayrim tadqiqotlarda musulmon mamlakatlarining deyarli barchasida aholi faqat islom dinini tan olib, boshqa dinga e‘tiqod qiluvchilarni mensimay, oyoq osti qilib kelishgan, degan fikrni bildirishgan edi. Bu maqolada shu fikrlarni rad etib beruvchi dalillar keltirilgan. A.Vamberi, V.A.Girshfeld va M.N.Galkinlar, Charls Mervin va Djeyms Abbotlar, M.Xoldsvort, Eron elchisi Rizoquli, G.I.Danilevskiy, Abrosimovlarning yozib qoldirilgan ma‘lumotlari keltirilgan. Rus millati vakillarining Xiva xonligiga ko‘chib kelishi asosan XIX asrning o‘rtalarida boshlangan. Bu jarayonning asosiy sabablaridan biri Rossiya imperiyasi o‘z hududlarini kengaytirish maqsadida Markaziy Osiyoga ko‘chib kelishni rag‘batlantirdi. Xiva xonligi ham bu jarayonga kiritildi. Asosan ruslar Xiva xonligida yangi iqtisodiy imkoniyatlarni ko‘zlab, jumladan qishloq xo‘jaligi va sanoat sohalarida ishlash maqsadida ko‘chib kelgan. Ular o‘z madaniyatlarini tarqatish va yangi joylarda o‘z jamoalarini yaratishga harakat qildilar. Xiva xonligiga Buxoro yahudiylari va rus millati vakillarining ko‘chib kelishi, iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayon hududning ijtimoiy va madaniy hayotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Bu ko‘chishlar natijasida Xiva xonligi ko‘p millatli va madaniyatli hududga aylandi.

O‘rta Osiyoning jug‘rofiy-siyosiy joylashish o‘rnini, aholisini, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini o‘rgangan tadqiqotchilardan G.I.Danilevskiy o‘z asarida Xiva shahri aholisi haqida: “Xivadagi erkag-u ayollar soni 4000dan ortiq emas. Ular asosan amaldorlar, dindorlar va

savdogarlardan iborat. Shaharliklar orasida forslar va o‘zbeklar ko‘pchilikni tashkil qiladi”[1], – deb qayd etgan. V.A.Girshfeld va M.N.Galkinlar: “Xiva xonligida XIX asr oxiri va XX asr boshida 519439 kishi yashagan, uning 488922 kishisi, ya‘ni 94,1 % o‘troq, 30515 kishisi, ya‘ni 5,9% ko‘chmanchi holda yashagan”[2], – deb ma‘lumot bersalar, V.Lobachevskiy asarida 1910-yilda Xiva xonligida 646044 kishi (107600 xo‘jalik) yashagan. Uning 397000 nafari (61,4 %) o‘zbeklar va sartlar, 184200 nafari (24,4%) turkmanlar, 34200 nafari (5,3%) qoraqalpoqlar, 23000 nafari (3,5%) qozoqlardan iborat. Shuningdek arablar, tatarlar, forslar, ruslar va boshqa millat vakillari istiqomat qilishi qayd qilingan[3]. Bu ma‘lumotlardan rus mualliflarining xonlik aholisi sonini statistik jihatdan o‘rganganligini bilish bilan birga, xonlikda o‘zbeklardan tashqari boshqa millat vakillari ham ko‘pchilikni tashkil qilgani ma‘lum bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Xiva xonligi tarixini yorituvchi manbalardan biri Bayoniyning “Shajarayi Xorazmshohiy” nomli asari hisoblanib eng avvalo Bayoniy Munis va Ogahiyning tarixiy asarlaridagi voqealarni qaytadan yozib to‘ldirdi. Jumladan, “Shajarayi Xorazmshohiy” nomli asarida Munis va Ogahiy tomonidan tavsiflangan qadimgi davrdan to 1873-yilgacha bo‘lgan tarixiy voqeyliklarning bayoni bilan birga, 1873-yildan 1914-yillargacha bo‘lgan voqealar ham tasvirlanadi. Yana bir Xiva xonligida saroy tarixnavisligi an‘anasini davom qildirgan tarixchilardan biri Komyobdir. Sayid Homid to‘ra ibn Sayid Muhammadxon to‘ra Komyobdan bizga Xorazm tarixiga oid “Tavorix al-xavonin”, “Muntaxab al-voqeo‘t” kabi tarixiy asarlar yetib kelgan. Xiva xonligi tarixi haqidagi ma‘lumotlarni xonlikka turli sabablarga ko‘ra kelgan, istiqomat qilgan harbiylar, sayyohlar, elchilar hamda xonlikda yashagan rus millati vakillarining esdaliklari va xotiralari asosiy manba vazifasini bajaradi. 1819-1820-yillarda Xiva xonligida bo‘lgan rus elchisi N.N.Muravyev esdaliklarida ham xonlikdagi qulchilik munosabatlari haqida ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan[4].

Ushbu maqolani yozishda tarixiy manbalarni o‘rganish va tahlil qilish orqali migratsiya jarayonining tarixiy kontekstini aniqlash va

O'zbekiston tarixini o'rganish va bu jarayonlarning yahudiylar va ruslar migratsiyasiga ta'sirini tahlil qilish hisoblanadi. Ushbu tahlil va metodlar maqolani yanada chuqurroq va kengroq yoritishga yordam beradi.

XIX asrning ikkinchi yarmida xorijliklar Xiva xonligidagi qulchilik munosabati, qul savdosi ishini ham ko'p o'rganganlar. Jumladan, A.Vamberi xonlikda 80000dan ortiqroq qul bo'lganligi haqida ma'lumot bersa, ingliz tadqiqotchilari Charls Mervin va Djejms Abbotlar qullar soni 42000 kishi ekanligini, Shundan 30000 nafari eroniylar, 12000 nafari hirotliklar va qolganlari ruslar ekanligini qayd qilganlar[5].

Bu masala yuzasidan XX asrda M.Xoldsvort ham ma'lumot bergan. Muallif 1851-yilda Xivaga sayohat qilgan Eron elchisi Rizoqulining qullar bayrami haqidagi xotirasini keltiradi: "Ro'za hayiti ayyomida Xorazmning yon-atrofi va uzoq-yaqin qishloqlarida qullikda yashab, navkarlik, aravakashlik va dehqonchilik qilayotgan eronliklar va boshqa o'lkalik asirlar uch kun davomida bandilik ishlaridan qutulib, mamlakatning har burchagidan Xivaga keladilar va shaharni tomosha qilib, hordiq chiqaradilar..."[6].

Haqiqatan ham, bu davrda Xiva xonligida qulchilik saqlangan bo'lib, har bir xivalikning kamida bitta quli bo'lgan. Biroq, bu qulchilikni klassik formada edi deb bo'lmaydi, balki ular uy xizmatkorlari hisoblanganlar. Yuqorida keltirilgan misol esa fikrimizga dalil bo'la oladi. Xiva xonligida qulchilikning mavjudligi va uning klassik shaklda emas, balki uy xizmatkorlari sifatida namoyon bo'lishi haqidagi fikrlar tarixiy kontekstda muhim ahamiyatga ega. Ushbu davrda qulchilik tizimi ko'plab ijtimoiy va iqtisodiy omillar bilan bog'liq bo'lib Xiva xonligida qulchilik ko'proq uy xizmatkorlari sifatida namoyon bo'lgan. Bu xizmatkorlar ko'pincha o'z oilalaridan yoki boshqa joylardan olib kelinardi va ularning vazifalari uy ishlarini bajarish, xizmat ko'rsatish va boshqa kundalik ishlarni amalga oshirishdan iborat edi. Qulchilik tizimi ijtimoiy tuzilmaning bir qismi sifatida qaralgan. Har bir xivalikning kamida bitta quli bo'lishi, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Bu holat, shuningdek, iqtisodiy resurslarni taqsimlashda ham o'z aksini topgan. Xiva xonligida qul sifatida ishlovchi shaxslar ba'zi huquqlarga ega bo'lishi mumkin edi. Ular ko'pincha o'z ustidan nazoratni saqlovchi shaxslar bilan

munosabatda bo'lishgan va ba'zi hollarda o'z erkinliklarini qaytarish imkoniyatiga ega bo'lganlar.

Qo'ng'irotlar sulolasi davrida xonlikda islom dini asosiy din hisoblangan. Ayrim tadqiqotlarda musulmon mamlakatlarining deyarli barchasida aholi faqat islom dinini tan olib, boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarni mensimay, oyoq osti qilib kelishgan, degan fikrni bildirishgan. G.I. Danilevskiy esa, ushbu masalaga oydinlik kiritib, Yahudiylar 8 ta oiladan ko'p bo'lmay, bundan 16 yil muqaddam Buxorodan kelib qolishganini, shu bilan birga ularning asosiy kasbi bo'yoq ishlab chiqarish bo'lganligini ta'kidlaydi. Tadqiqotchi o'z fikrida davom etib, Xiva hukumati ularni kamsitmaganligini, hattoki ularning o'z diniy marosimlarini bajarishlariga hech qanday qarshilik ko'rsatmaganliklarini yozadi. Shu bilan birga, muallif Xiva xonligiga kelib qolgan bu xalqlar haqida "...yahudiylar yillar o'tishi davomida o'zlarining dinlariga nisbatan ko'ngli soviganligi seziladi, kamdan-kam ibodat qiladilar, xonlikda boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchilarga nisbatan hech qanday e'tiroz va to'siqliklar bo'lmagan"[7], – deb o'zining xolis fikrlarini bayon etgan.

Tadqiqotchilar fikrlari, Xiva hukumati yahudiylarni kamsitmaganligini va ularning diniy marosimlarini bajarishlariga hech qanday to'siq qo'ymanligini ta'kidlaydi. Bu, Xiva xonligida diniy erkinlikning mavjudligini ko'rsatadi. Danilevskiy, yahudiylar orasida yillar o'tishi bilan o'z diniy e'tiqodlariga nisbatan qiziqishning kamayganligini va kamdan-kam ibodat qilinishini qayd etadi. Bu, ularning ijtimoiy va madaniy integratsiyasini ko'rsatadi.

MUHOKAMA. Qo'ng'irotlar sulolasi davrida Xiva xonligida islom dini asosan hukmron bo'lsa-da, boshqa diniy e'tiqodlarga ega bo'lgan jamoalar, jumladan yahudiylar, o'z diniy marosimlarini bajarish imkoniyatiga ega bo'lgan. G.I. Danilevskiy tomonidan keltirilgan ma'lumotlar, bu jarayonni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi va Xiva xonligidagi diniy erkinlik va ijtimoiy integratsiya haqida muhim fikrlarni taqdim etadi.

Xiva xonligidagi diniy ahvol xususida Abrosimov hikoyasida ham ma'lumot mavjud. Jumladan, muallif Xiva markazidagi Sergey Ivanov uyida bo'lgan vaqtda ko'plab sanam (ikona) va diniy kitoblarni ko'rib, nihoyatda ajablangan va: "Xon bu yerda xristian diniga e'tiqod qilishga ruxsat beradimi?", – deb savol berganida Sergey unga:

“Ilgari bu yerlarda rus asirlari ko‘p bo‘lib, shaxsan xonning ruxsati bilan ular shu xonadonga yig‘ilib ibodat qilishardi”[8], – deb javob bergan.

Demak, Danilevskiy va Abrosimovlarning ma‘lumotlaridan ma‘lum bo‘ldiki, Xiva xonligida diniy bag‘rikenglik mavjud bo‘lib, fuqarolarning vijdon erkinligi huquqi to‘la ta‘minlangan hamda Xiva xonlari madaniyatga va ma‘rifatga, ilm-u fanga ko‘p e‘tibor berib, olimlarga keng sharoitlar yaratib, Ollohni ilm bilan tanishning teranligiga urg‘u berganlar.

NATIJARLAR. Ma‘lumki, 1912-yilda Asfandiyorxon topshirig‘iga binoan Xiva shahrida kasalxona qurilgan bo‘lib, u 50 o‘ringa mo‘ljallanib, avom xalqning davolanishi uchun maxsus qurilgan[9]. Shifoxona qurilishiga 100 ming so‘m sarflangan. Bu kasalxonada asosan rus shifokorlari faoliyat yuritib aholiga tez tibbiy yordam ko‘rsatganlar. Rus shifokorlarning 3,5 yil davomidagi faoliyati natijasida bir necha ming xorazmliklarga malakali tibbiy yordam ko‘rsatilgan. Arxiv hujjatlarida Amudaryo bo‘limi boshlig‘i N.Likoshinning Xiva xoni bilan yozishmalari berilib, unga ko‘ra: “Shifokor Anisimov bemorlarni a‘lo darajada davolay oladi. Jarrohlik ishlariga ham g‘oyatda mohir. Shu boisdan u tez orada xalq orasida katta ishonchga sazovor bo‘ldi”, – deb xabar bergan[10].

1916–1917-yillardagi siyosiy notinchlik tufayli rus shifokorlari Xivadan ketib qolganlar. Natijada kasalxona faoliyati tugatilgan, 1920-yil iyulidan boshlab yana ishlay boshlagan[11]. Hozirda ham bu bino shifoxona sifatida xizmat qilmoqda.

XULOSA. Xulosa sifatida aytish mumkinki, Xiva xonligi hududiga kirib kelgan rus va yahudiy xalqlar tub aholi bilan tinch-totuv yashaganlar. Ular o‘zlarining tibbiyot, hunarmandchilik va boshqa sohalaridagi bilim va tajribalari bilan Xiva xonligining iqtisodiy va ma‘naviy hayotiga muhim hissalar qo‘shganlar. Rus va yahudiy xalqlar Xiva xonligida tub aholi bilan tinch-totuv munosabatlar o‘rnatgan. Bu, ijtimoiy barqarorlik va madaniy almashuvni ta‘minlagan. Ular o‘z bilim va tajribalarini, jumladan tibbiyot va hunarmandchilik sohalarida, mahalliy aholi bilan o‘rtoqlashgan. Bu

Xiva xonligining iqtisodiy rivojlanishiga yordam bergan. Xiva xonlarining rus va yahudiy xalqlariga yaratgan shart-sharoitlari va g‘amxo‘rliklari, ularning hududda yashashini va faoliyat yuritishini osonlashtirgan. Bu o‘z navbatida, ijtimoiy va iqtisodiy integratsiyani kuchaytirgan. Xiva xonligi hududida rus va yahudiy xalqlarining mavjudligi, ularning tub aholi bilan tinch-totuv yashashi va o‘z bilimlarini ulashishi, hududning iqtisodiy va ma‘naviy hayotiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatgan. Bu jarayonlar, Xiva xonlarining g‘amxo‘rliqi va yaratgan shart-sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lib, tarixiy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки русского географического общества. – М., 1851. Кн. В. – С. 114.
2. Гиршфельд В., Галкин М.Н. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса..... – С. 1, 27, 111, 114.
3. Лобачевский В. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район....., – С. 66.
4. Tajjeva, F. (2022). Slavery relationship information in archive documents of the Xiva khanate. *Sharq mash’ali*, (02), 102-114.
5. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии... – С. 200-201.
6. Holdeworth M. Turkestan in the hinteenth century: A brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. – London: Oxford, 1959. – P. 21.
7. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства... – С. 97.
8. Абросимов. Рассказ торговца Абросимова о поездке его въ Хиву... – С. 212.
9. Баёний Мухаммад Юсуф. Шажарайи Хоразмшохий // Мерос туркуми. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 261.
10. ЎзР МДА, 125-жамғарма, 1-рўйхат, 333-иш, 65-варак.
Махмудов М. Хоразм тарихидан лавҳалар. – Урганч, 1998. –26.